

Anders Ramsay

Marx? Vilken Marx?

När det efter hand står klart att den globaliserade kapitalismen inte medför välfärd för alla finns det tecken på att vänstern, sedan den under ett par decennier grävt ner sig i en liberal rättighetsagenda med identitets- och särartspolitik, återigen sätter kapitalismkritiken på dagordningen. Oundvikligen refereras därmed till Karl Marx arbeten, eller åtminstone till hans namn. Det retoriska värdet av att åberopa sig på Marx kritik av kapitalismen har inte avtagit, trots att han under större delen av nittonhundratalet associerats med ett sterilt och dogmatiskt tankesystem i tjänst hos stats- och partidiktaturer. Nu är det vanligt att hävda att *den* marxismen numera är död och begravnen och att vi i

dag kan läsa med fräscha ögon vad Marx *verkligen* sagt, oförstörd av de förvrängningar han utsatts för. Marx kan i dag, heter det, äntligen befrias från marxismens (läs: marxismen-leninismens) och marxisternas järngrepp och läsas som vilken samhällsvetenskaplig eller filosofisk tänkare som helst.

Frågan är då bara hur han läses? Exempel på arbeten som diskuteras i dagens samhällsvetenskap, där kategorier från Marx författarskap antingen tas i bruk eller kritiseras, är Jacques Derridas *Marx spöken* (en bok som sannolikt om inte annat haft den betydelsen att det åter blivit *legitimt* att skriva om Marx), Antonio Negris och Michael Hardts *Imperiet* och *Multitu-*

den, Manuel Castells trilogi om nätverkssamhällets framväxt och i Sverige journalisten Andreas Malms *När kapitalet tar till vapen*.¹

Ser man nu som hastigast igenom dessa mer eller mindre inflytelsrika arbeten så finns det en hel del att säga om den förståelse av Marx som framträder i dem. Enkelt uttryckt är den inte med sin tid, i den meningen att forskningen om Marx ligger långt bortom den utbredda förståelsen av honom. Jag tänker då främst på den så kallade ekonomikritiska delen av författarskapet (det vill säga *Kapitalet* och dithörande skrifter). Antingen man kritiserar (Castells), dekonstruerar (Derrida) eller hyllar Marx (som Hardt och Negri, utan några egentliga konsekvenser för den egna analysen), alternativt gör anspråk på att utveckla den marxistiska teorin (Malm), utgår dessa författare nästan undantagslöst från en traditionell tolkning. I andra delar av vänstern nöjer man sig med blinkningar till en införstådd »marxism« som inte går utöver föreställningar om finanskapitalets nyliberala konspiration mot välfärdsstaten, en inte särskilt marxistisk tanke. Det är slående att förståelsen av Marx verk i mittfåran av dagens kritiska samhällsvetenskap och vänsterdebatt ligger åtskilliga nivåer under vad den gjorde

för bara ett par, tre decennier sedan, då Marx upplevde ett aldrig tidigare skådat mottagande i den akademiska världen. Det verkar uppenbarligen som om något har gått förlorat som behöver inhämtas.

Verk och receptionshistoria

Läsningen och receptionen av Marx verk är en komplicerad historia som genomgått flera faser. Jag menar att man kan urskilja fyra stycken. I en första fas skapades *marxismen* och därmed en bild av Marx verk i den internationella arbetarrörelsen (andra internationalen) med Friedrich Engels och Karl Kautskys popularisering. Här lästes Marx och Engels författarskap i sin helhet som ett sammanhängande system. Kärnan utgjordes av den period, 1840-talets andra hälft, då de båda tillsammans formulerade den så kallade materialistiska historieuppfattningen. I Marx ekonomiska författarskap från denna period, såsom *Filosofins elände*, har den klassiska politiska ekonomin ännu inte genomgått den kritiska genomarbetning som följer efter 1850. Marx egen position är här alltså i mångt och mycket liktydig med Smiths och – framför allt – Ricardos.

Denna teoribildning har blivit känd som den ortodoxa marxismen. Som Liedman framhäver i sitt bidrag i detta

1. Jacques Derrida, *Marx spöken: Skuldstaten, sorgearbetet och den nya internationalen* (2003), Antonio Negri och Michael Hardt, *Imperiet* (2003) respektive *Multituden: Krig och demokrati i imperiets tidsålder* (2007), Manuel Castells, *Informationsåldern: Ekonomi, samhälle och kultur*, tre band (1999–2000) samt Andreas Malm, *När kapitalet tar till vapen: Om imperialism i vår tid* (2004).

nummer av *Fronesis* skulle den lika gärna kunna betecknas som engelsism på grund av det starka inflytande som Friedrich Engels egna filosofiska projekt utövade på den, men också – bör man tillägga – hans inflytande på redigeringen av Marx skrifter.² Den andra internationalens marxism hade karaktären av en allomfattande världsåskådning (Michael Heinrich kallar den ofta, bland annat i sitt bidrag i detta nummer av *Fronesis*, »världsåskådningsmarxism«). Här var Marx teori liktydig med den materialistiska historieuppfattningen, en generell teori om olika produktionssätt och hur de nödvändigtvis avlöser varandra under historiens lopp. *Kapitalet* uppfattades som en tillämpning av historieteorin på en särskild epok, det kapitalistiska produktionssättet. Dessutom var det en utbredd uppfattning hos Kautsky och övriga teoretiker inom arbetarrörelsen att Marx hade analyserat en *fas* i det kapitalistiska produktionssättet, kännetecknad av fri konkurrens om genomsnittsprofiten. Denna fas i kapitalismen

hade enligt denna tolkning föregåtts av ett produktionssätt baserat på så kallad enkel varuproduktion, där producenterna utbytte sina arbetsprodukter med varandra till deras faktiska värde, motsvarande det arbete som förbrukats vid deras produktion, vilket analyseras av Marx i de första kapitlen av *Kapitalet*.³

Det fanns förvisso avvikare inom den andra internationalen, som Rosa Luxemburg, Antonio Gramsci och Anton Pannekoek, vars gemensamma nämnare var deras bestämda invändningar mot historieteorins determinism. Men i den ortodoxa marxismens förlängning uppstod framför allt två inflytelserika riktningar, dels den socialdemokratiska, dels den marxist-leninistiska tolkningen. Den senare versionen kom att som stats- och partiideologi präglade bilden av marxismen i singularis som en ekonomisk-deterministisk, allomfattande världsåskådning. Som reaktion på denna monolitiska marxism uppstod olika riktningar och skolor, marxismer i pluralis, vilka blivit bekanta under samlingsbeteckningen »västlig marxism«.

2. Diskussionen om Engels roll i redigeringen av band 2 och 3 av *Kapitalet* har fått nytt bränsle med publiceringen av Marx manuskript till andra och tredje bandet. Problemet behandlas i flera artiklar av Michael Heinrich, »Engels' edition of the third volume of *Capital* and Marx's original manuscript«, i *Science and society*, vol 60, nr 4 (1996–1997) (<http://www.oekonomiekritik.de>), liksom i den årligen utkommande skriftserien *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung. Neue Folge*, till exempel årgång 1995: *Engels' Druckfassung versus Marx' Manuskripte zum III. Buch des »Kapital«* (<http://www.marxforschung.de/marxfn1.htm>).

3. Om den andra internationalens marxism, se Jukka Gronow, *On the formation of Marxism: Karl Kautsky's theory of capitalism, the Marxism of the second international and Karl Marx's critique of political economy* (1986). Om teorin om den enkla varuproduktionen, se bidragen av Arthur och Hecker i detta nummer av *Fronesis*.

I en andra fas upptäcktes en annan, mindre »ekonomistisk«, mindre teknikfixerad och mindre deterministisk Marx genom att de så kallade ungdomsskrifterna, framför allt *De ekonomisk-filosofiska manuskripten från 1844*, blev tillgängliga.⁴ Därmed blev det möjligt att kritisera »Marx genom Marx«, vilket inte minst var viktigt i de östeuropeiska statssocialistiska systemen. Denna humanistiska marxism (i olika varianter) blev emellertid snart tandlös och urvattnad. Alienationsteorin blev var mans egendom (till och med teologers) och kritiken av den politiska ekonomin skymdes av den humanistiskt-existentielle Marx.

Från sextiotalet kan man tala om en

tredje fas, när nya tolkningar av den äldre Marx ekonomikritiska arbeten såg det som sin uppgift att frilägga den del av Marx författarskap, den ekonomikritiska, som tidigare hade blivit otillräckligt förstådd. Viktiga impulser kom från den franske filosofen Louis Althussters nyläsning och påvisande av ett brott mellan den yngre och den äldre Marx (en upptäckt som han emellertid inte var den förste att göra, eftersom den var konstitutiv redan för en del av den humanistiska marxismen).⁵ Men ännu mer betydelsefull i det långa loppet var tillgången till ännu fler tidigare otillgängliga eller obeaktade arbeten (vilka mer eller mindre ignorerades av althussterskolan) såsom *Grundrisse*,

4. De utgavs 1932 i den första, oavslutade *Marx-Engels-Gesamtausgabe* (MEGA) och uppmärksammades tidigt av bland andra György Lukács, Herbert Marcuse och Henri Lefebvre, men fick sitt stora genomslag först under efterkrigstiden. *Manuskripten* var länge omstridda i den sovjetiska maktsfären. De inkluderades till exempel först inte i den samlade utgåva *Marx-Engels Werke* (MEW) som utgavs i DDR efter kriget, utan publicerades i ett supplementband som utgavs i två delar 1967–1968.

5. Althussters läsning rymmer många paradoxer. Den framträdde som en nytolkning, samtidigt som den förstod sig som en återgång till en autentisk tradition. Till Althussters förtjänster hör att han periodiserade Marx verk och därmed bidrog till att det inte längre lästes som ett enda sammanhängande system. (En liknande periodisering gjordes också ungefär samtidigt av Rosdolsky och vidareutvecklades av Schanz, se nedan fotnot 6). Althussters fel är huvudsakligen två: han har rätt när han konstaterar att Marx 1845 i *Teser om Feuerbach* och *Den tyska ideologin* bryter med den feuerbachinspirerade antropologin i *Manuskripten*, men fel när han utsträcker detta brott till att gälla Hegel. Han kommer därför att underskatta den avgörande betydelse Hegel har för *Kapitalets* metod och uppbyggnad. I stället träder Althussters egna, i sammanhanget överflödiga begrepp om överbestämning och metonymisk kausalitet. Hans andra fel är att han visserligen identifierar ett andra, betydligt mer avgörande brott ett tiotal år senare hos Marx, som gäller den klassiska politiska ekonomin och kan tidsbestämmas till författandet av *Grundrisse* 1857–1858, men underordnar detta »det epistemologiska brottet« 1845, då Marx var upptagen av helt andra problem. Marx blir på så sätt återigen något av det den traditionella läsningens universalgeni, som hela tiden på något mystiskt sätt föregriper sina egna senare, mödosamt vunna insikter.

»Den omedelbara produktionsprocessens resultat«, *Teorier om mervärdet* och varuanalysen från första upplagan av *Kapitalet*. Marx teori i *Kapitalet* framstod nu, inte minst genom Roman Rosdolskys, Hans-Georg Backhaus, Helmut Reichelts och i Norden bland andra Hans-Jørgen Schanz och Anders Lundkvists arbeten, som något i mångt och mycket helt annat än vad man tidigare föreställt sig, och dess förhållande till hans övriga författarskap, både historieteorin och antropologin i ungdomsskrifterna, framstod som betydligt mer komplicerad än vad den traditionella marxismen föreställt sig.⁶

Under nittioalet, sedan Sovjetunionens fall, har marxforskningen gått in i en ny fas, som jag skulle vilja beteckna som den fjärde, inte minst med tanke på att ytterligare texter, som tidigare inte kunnat beaktas, blivit tillgängliga. Det gäller framför allt ännu fler av Marx typiska forskningsmanuskript av *Grund-*

risses typ, vilka tillkom under 1860-talet, originalmanuskript till andra och tredje bandet samt kommentarer till det egna verket i samband med nya upplagor. Dessutom är redigeringen och utgivningen av Marx verk i den nya MEGA-utgåvan inte som tidigare en exklusiv angelägenhet för institutioner som kontrolleras av de kommunistiska partierna. Därmed har redigeringsprinciper och filologiska problem på ett helt annat sätt än tidigare kunnat dras fram i ljuset och diskuteras.

Om man ska karaktärisera den nya fasen så skiljer den sig från de tidigare genom att den mer direkt ansluter till den förra, medan de tidigare utgjort tvåra nyorienteringar. En brist i sextio- och sjuttioalets marxläsning var att man vägledades av illusionen att det skulle gå att finna en autentisk Marx, bara man röjde upp i bråten efter stats- och partimarxismen. I den nya fasen finns en större hermeneutisk och filo-

6. Hans-Georg Backhaus viktigaste artiklar sedan sextioalet finns samlade i *Zur Dialektik der Wertform. Untersuchungen zur Marx'schen Ökonomiekritik* (ny utgåva 2008), Helmut Reichelt, *Kapitalbegrebets logiske struktur hos Karl Marx* (1974), Roman Rosdolsky, *Kapitalets tillkomstshistoria*, (två band, 1977–1979), Hans-Jørgen Schanz, *Til rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status* (1973), Anders Lundkvist, *Introduktion till metoden i Kapitalet* (1975); även Lars-Henrik Schmidt, *Filosofikritisk rekonstruktion – om Althusser og kapitallogiken*, samt ovan nämnda arbete av Gronow (se fotnot 3), bör räknas hit. Mats Dahlkvist, *Att studera Kapitalet* (1978) skiljer sig från de nämnda nordiska bidragen, vilka samtliga är kritiska till den traditionella marxismen, genom sitt försök att skriva in Reichelts och Rosdolskys nyläsningar i en traditionell historiematerialistisk ram.

Ser man tillbaka på dessa arbeten så är det anmärkningsvärda att de i många avseenden fortfarande är bundna till en traditionell marxläsning, trots deras motsatta avsikt. Så accepteras till exempel utan vidare teorin om den enkla varuproduktionen inte bara hos Dahlkvist (som är uttryckligen orienterad mot Engels tolkning), utan även hos Lundkvist och Schanz. Däremot noterar både Schmidt och Gronow detta problem.

logisk sensitivitet för motsägelser och ofullkomligheter i Marx egna texter (en sensitivitet som dock, bör det framhållas, inte minst initierats av Backhaus arbeten). Därför är det kanske först nu som Marx kan få en verkligt vetenskaplig reception, inte »bortom Marx« (Negri) utan bortom marxismen.⁷

Ett centralt verk i den senaste fasen är statsvetaren och matematikern Michael Heinrichs avhandling *Die Wissenschaft vom Wert*, ett arbete som skrevs under de år på åttiotalet då intresset för Marx var på botten. Boken utgavs första gången 1991 och kom i en ny, omarbetad utgåva 1999. Den tolkning som Heinrich lägger fram i avhandlingen har han sedan utvecklat i en rad artiklar, samt genom en omfattande pedagogisk och förmedlande verksamhet som föredragshållare och författare av introduktionsböcker. 2004 gav Heinrich ut *Kritik der politischen Ökonomie. Eine Einführung*, en

introduktionsbok till samtliga tre band av *Kapitalet*. Denna uppskattade och spridda bok, som kommit i fem upplagor, har nyligen (2008) följts av ytterligare en bok, *Wie das Marxsche Kapital lesen? Hinweise zur Lektüre und Kommentar zum Anfang von »Das Kapital«*, som enbart behandlar de erkänt svåra första kapitlen av *Kapitalet*.⁸ Heinrichs arbeten kännetecknas av en osedvanligt omfattande textkännedom, vad gäller såväl kända och okända delar av Marx verk som sekundärlitteraturen och de olika debatterna om Marx ekonomikritik. Heinrich tolkar Marx värdeteori som en monetär värdeteori, det vill säga den ofta förbisedda penningteorin hamnar i centrum. Dessutom hävdar han att Marx ekonomikritik kan läsas som ett icke fullföljt försök till en vetenskaplig revolution mot den klassiska politiska ekonomin, vilket ger upphov till vissa ambivalenser i Marx text.

7. I efterhand måste man också konstatera att det var olyckligt att studentledaren Hans-Jürgen Krahl's arbeten, och inte exempelvis den mer omsorgsfulle Backhaus, fick så starkt inflytande på sjuttioalets nyläsning i Norden. Det gäller i synnerhet Schanz och Schmidts arbeten (se fotnot 6), där Krahl blir den främste företrädaren för det som i Norden kom att gå under namnet kapitallogik, den skolbildning som uppstod ur nyläsningen. Jämför även Krahl, »Varuanlys och väsen – Om det samhälleliga livets logik«, i *Tekla (Teori och klasskamp)*, nr 1 1977 (med tillhörande tidstypisk inledning). Den på många sätt briljante Krahl's vidlyftiga och esoteriska skrivsätt kan närmast liknas vid en Hegel på syra. Hans attraktionskraft, trots hans svårillgänglighet, låg i hans insisterande på en anknytning till organisation och praxis. Krahl's arbeten spelar i dag en ytterst marginell roll i den nya tyska marxdiskussionen.

8. Se vidare Heinrichs hemsida, <http://www.oekonomiekritik.de>, där de flesta av hans artiklar och intervjuer, även på engelska, samt utdrag ur hans böcker finns att ladda ner. Här finns även artiklar av och hänvisningar till andra viktiga författare i den nya tyska marxläsningen. Heinrich har också varit involverad i redaktionsarbetet med den nya *MEGA* och är redaktör för tidskriften *PROKLA*. Svenska översättningar av Heinrichs introduktionstexter är planerade och under arbete.

Heinrichs tolkning har blivit omdiskuterad och kritiserad från flera håll och han har visat stor beredvillighet att gå in i diskussioner med företrädare från andra läger inom tysk marxism. De mest omfattande diskussionerna har förts med den även i Sverige välkände mångåriga berlinske marxpåven Wolfgang Fritz Haug i tidskriften *Das Argument*, som företräder en mer traditionell tolkning. Heinrich har också varit inblandad i diskussioner med representanter för den så kallade värdekritiken, en specifik tysk-österrikisk postmarxistisk riktning, som huvudsakligen företräds av journalister kring tidskrifterna *Krisis* och *Streifzüge*, samt med medlemmar av den operaistiskt orienterade gruppen kring tidskriften *Grundrisse* i Wien.⁹

Heinrichs arbete inskränker sig inte till filologi och teoriintern kritik. I centrum står frågan huruvida Marx

ofullbordade teori kan vara användbar för att analysera den globaliserade kapitalismen. I mycket av dagens kapitalismkritik från vänster, inte minst från delar av den globaliseringskritiska rörelsen, framhävs betydelsen av nya globala finansmarknader för penning- och finanskapitalet. Kritiken inskränker sig ofta till motstånd mot »kasinokapitalismen«.¹⁰ Därav följer, explicit eller implicit, ett partitagande för det goda, produktiva kapitalet mot den parasitära spekulationskapitalismen. I konkret politik yttrar sig denna tendens i förslag till nyproudhonistiska åtgärder såsom »Robin Hood-skatt« riktad mot finanskapitalet.¹¹ Det traditionella, bristfälliga, marxistiska svaret har ofta varit »produktivistiskt«. Man hänvisar närmast rituellt till att mervärdet uppstår i produktionen och ser pengar och kredit som ointressanta ytfenomen. Heinrich

9. Se vidare <http://www.oekonomiekritik.de> för hänvisningar till dessa debatter. Haugs inlägg i diskussionen med Heinrich finns utlagda på <http://www.wolfgangfritzhaug.inkrit.de>. Debatten med värdekritikerna finns nu samlad på <http://www.balzig.de/index.html>. En diskussion med den österrikiske filosofen Karl Reitter i *Grundrisse* ledde till att Heinrich till den andra upplagan av *Kritik der politischen Ökonomie* fogade ett kapitel om klasskampen.

10. För ett exempel bland många, se Kenneth Hermele, *Det globala kasinot och dess kritiker från Keynes till Tobin* (2001).

11. Proudhons utopi bygger på föreställningen om den enkla varuproduktionen, vilket påvisats av Nadja Rakowitz, *Einfache Warenproduktion. Ideal und Ideologie* (2000), varför Marx invändning mot honom också drabbar denna föreställning. Till skillnad från Marx vill Proudhon behålla den kapitalistiska varuproduktionen intakt men motverka bankernas och andra »mellanhänders« inflytande. Marx avvisade å sin sida förslaget om räntefria banker. Detta slags kapitalismkritik, som försvarar det produktiva kapitalet gentemot det spekulativa, hör traditionellt till högerns ideologiska arsenal, såsom i antisemitismens föreställning om judarna som parasiter på den sunda, produktiva kapitalismen. Om Proudhon som upphovsman till föreställningen om »rättvis handel«, se Mark Fischer, »The poverty of fair trade«, i *Weekly Worker* nr 583 (2005) (<http://www.cpgb.org.uk/worker/583/proudhon.htm>).

avvisar denna reduktionism och utgår också från den radikalt förändrade betydelse som pengar, kredit och finansmarknader fått, men avvisar det ofta förenklade talet om kasinokapitalism. Kapitalet är en enhet av produktion och cirkulation (det rör sig alltså inte om att ersätta en produktionsteori med en cirkulationsteori).¹² Den monetära värdeteorin går inte minst ut på att utarbeta Marx (ofta otillräckligt förstådda) penningteori och hans ofullbordade ansatser till en teori om hur krediten utgör ett smörjmedel i kapitalets totala reproduktion.

Natur eller samhälle?

Jag ska här framhäva ytterligare en central poäng i Heinrichs arbete, som jag menar är kanske hans originellaste bidrag till en ny marxläsning.¹³ Det rör sig om en grundläggande fråga i tolkningen av Marx värdeteori, huruvida värdet ska förstås naturalistiskt, som en substans som ligger i varan, eller som en samhällelig storhet. Marx själv är ambivalent på denna punkt, varför den visar på en av Heinrichs centrala poänger, att Marx uppgörelse med den klassiska ekonomins paradigm är ofullgånge. Jag vill försöka visa att denna diskussion

också kan förbinda Marx med dagens samhällsvetenskap.

När man läser artonhundratalets grundläggare av samhällsvetenskaperna slås man av ett drag som för de flesta av dagens samhällsvetare sannolikt framstår som främmande och förlegat, och som sentida läsare kanske rentav väljer att blunda för eller betrakta som en oväsentlig detalj. I varierande utsträckning möter man hos klassikerna en för seklet typisk uppfattning av de framgångsrika naturvetenskaperna som förebildliga för all vetenskaplig verksamhet, något som samhällsvetenskap och humaniora först långt senare har lyckats frigöra sig från. Om inte annat så finner man åtminstone en tendens att jämföra samhälleliga förhållanden med förhållanden i naturen och att reducera de förra till de senare eller åtminstone att dra vissa paralleller som får kunskapsteoretiska och metodologiska konsekvenser. Émile Durkheim sneglar utan några som helst förbehåll mot biologin när han diskuterar sociologins metodologi.¹⁴ Han är uppenbarligen mer angelägen om att avgränsa sociala fakta från psykiska och sociologin från psykologin än att avgränsa den nya samhällsvetenskapen från biologin, vilken ses som fö-

12. Detta är alltså, om man ska följa Daniel Ankarloos tolkning av Chris Arthur i detta nummer av *Fronesis*, en viktig skillnad mellan den monetära värdeteorin och den anglosaxiska värdeformsteorin. Den senare ersätter en produktionsteori om värdet med en cirkulationsteori. Se vidare Heinrichs bidrag i detta nummer.

13. Till det följande, se framför allt Michael Heinrich, *Die Wissenschaft vom Wert* (1999), s 206 ff; se även diskussionen mellan Heinrich och Haug (jämför ovan fotnot 9).

14. Émile Durkheim, *Sociologins metodregler* (1978), s 12.

rebildlig.¹⁵ Hos hans funktionalistiske efterföljare Talcott Parsons blommar som bekant denna tendens ut fullständigt när den biologiska organismens överlevnadsbetingelser betraktas som modellen för samhällets. Max Weber kan inte heller låta bli att göra en artig bugning mot »det biologiska arvet«, vilket han »är benägen att tillskriva [...] stor betydelse« och betraktar »rasneurologi och -psykologi« som »lovande ansatser«.¹⁶ Med all rätt kan dessa författare i dag betraktas som upptäckare av samhället som ett eget objekt och som grundläggare av samhällsvetenskapens teoretiska och metodologiska särart. Samtidigt skapar dessa passager en egendomlig ambivalens och spänning i deras texter, som visar att de ännu inte frigjort sig från den naturvetenskapliga förebilden eller från ett tänkande om samhället i naturbanor.

Liknande tendenser finns hos den tredje av samhällsvetenskapens grundläggare, Karl Marx, för att inte tala om hans livslånga samarbetspartner Fried-

rich Engels. Som Sven-Eric Liedman, som ägnat den naturvetenskapliga sidan av Marx och Engels författarskap omfattande studier, påpekar, så är den intellektuella samtiden för Marx och Engels inte Adam Smiths eller G. W. F. Hegels, vilka ju i ett berömt yttrande av V. I. Lenin utpekades som två av marxismens tre källor, utan snarare präglad av bland andra Herbert Spencer, John Stuart Mill, Hermann von Helmholtz och Charles Darwin, samtliga för sin tid typiska naturvetenskapliga eller naturvetenskapligt orienterade tänkare.¹⁷ Även om de naturvetenskapliga influenserna är tydligast i Engels senare försök att utarbeta ett filosofiskt system, så är sådana influenser inte på något sätt främmande hos Marx och de har inte minst präglat världsåskådningsmarxismen med dess naturlagsliknande historiedeterminism.¹⁸ Tendensen att antyda en naturgrundval för samhällsliga processer är inte heller frånvarande i den del av Marx författarskap som här är av intresse, hans ekonomikritiska

15. Ibid., s 13 och 6. Skälet ligger i att Durkheim uppenbarligen betraktar samhället som naturligt och han begrundar också sin metod att »sociala fakta betraktas som ting vars natur inte kan förändras efter behag« (ibid., s 6), precis som naturfakta. Från ett ekonomikritiskt perspektiv skulle man kunna hävda att Durkheim naturaliserar samhället och reproducerar det som Marx kallar för fetischismen (se nedan).

16. Max Weber, *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda* (1978), s 15.

17. Sven-Eric Liedman, »Marxismen och vetenskapernas hierarki«, i Lars Herlitz med flera, *Marxismens filosofi* (1979), s 113.

18. En seglivad myt om Marx närhet till artonhundratalets naturvetenskap, den om att han skulle ha önskat dedicera *Kapitalet* till Darwin, har man i alla fall slagit hål på. Se Francis Wheen, *Karl Marx: En biografi* (2000), s 333 ff. för en sammanfattning av hur denna historia blev till och vidare hänvisningar.

skrifter, och den vållar än i dag tolkningsproblem och oenigheter.

Problemet gäller inget mindre än kärnan i Marx ekonomikritik, hans arbetsvärdeteori. I sin klassiska form hos Smith och Ricardo, där den även kallas den objektiva värdeläran, handlar denna teori om att en varas värde bestäms av det i den nedlagda arbetet (till skillnad från den subjektiva värdeteorin, som hävdar att en varas värde bestäms av den nytta som köparen har av den, och därmed den efterfrågan som finns på varan, givet dess tillgång). Marx framhåver själv som en av sina viktigaste innovationer visavi den klassiska politiska ekonomin det han kallar för det varuproducerande arbetets dubbelkaraktär. Det i varorna nedlagda arbete som konstituerar deras värde bestäms som abstrakt arbete, till skillnad från de olika konkreta arbeten (bageriarbete, snickeriarbete och så vidare) som producerar bruksvärden, varornas egenskaper av att vara nyttiga. Det abstrakta, värdeproducerande arbetet bestäms som den mängd samhälleligt nödvändigt arbete som krävs för att producera varan, givet produktivkrafternas teknologiska nivå. Tack vare att varorna utöver sitt bruksvärde besitter ett värde, det vill säga att de utöver att vara produkter av konkret arbete kan reduceras till abstrakt arbete, kan de bytas mot varandra.

Detta är inte endast en upprepning av den klassiska arbetsvärdeteorin så som den formulerades av Adam Smith. Denne bestämmer arbetet som mått på varans värde på grundval av »den möda och det besvär« som går åt för att anskaffa den. I denna bestämning saknas vad Marx kallar den specifikt dubbla samhällelige karaktären hos det varuproducerande arbetet. Varorna måste både kunna tillfredsställa sina producers behov och samtidigt ett specifikt samhälleligt behov. Därför måste de vara utbytbara och kunna sättas lika med varandra. Därmed räcker det inte, hävdar Marx gentemot Smith, att hänvisa till att de är produkter av olika arbeten. Varje privat, nyttigt arbete måste kunna reduceras till något gemensamt, vilket innebär en abstraktion från deras individuella olikheter. Detta gemensamma består i att de utgör produkter av mänsklig arbetskraft, abstrakt arbete.¹⁹

Men vad är egentligen detta abstrakta arbete, vilket utgör värdets substans? Denna fråga är i sin tur avgörande inte enbart för hur man ska uppfatta värdet, utan också för därmed sammanhängande begrepp som värdesubstans, värdestorlek och värdeföremålslighet (*Wertgegenständlichkeit*),²⁰ liksom meningen med analysen av de olika

19. Se Michael Heinrich, »Abstrakte Arbeit«, i Wolfgang Fritz Haug (red), *Historisch-kritisches Wörterbuch des Marxismus*, band 1 (1994), spalt 51–64 (<http://www.oekonomiekritik.de>).

20. Med detta något otympliga begrepp avses varans egenskap av att vara ett föremål som besitter värde.

värdeformerna, fetischismen, analysen av bytet och inte minst det egentliga värdeuttryckets, pengarnas, roll. Heinrich menar nu att Marx i sin bestämning av det abstrakta arbetet pendlar mellan å ena sidan en naturalistisk eller fysiologisk bestämning av det abstrakta arbetet, vilken är en rest från den klassiska politiska ekonomin och därmed ett uttryck för Marx ofullgångna vetenskapliga revolution, och å andra sidan en icke-naturalistisk, samhällelig bestämning.

Å ena sidan gör Marx vid ett par tillfällen i *Kapitalets* andra upplaga vad man kan kalla en naturalistisk bestämning av det abstrakta arbetet. De olika konkreta arbetena har det gemensamt att de är »produktiv förbrukning (*Verausgabung*) av mänsklig hjärna, muskler, nerver hand, osv., och i denna mening är [de] mänskligt arbete«. ²¹ Och ett par sidor längre fram heter det: »Allt arbete är [...] förbrukning av mänsklig arbetskraft i fysiologisk mening och i denna egenskap av lika mänskligt eller abstrakt mänskligt arbete bildar de varuvärdet«. ²² Här kan man alltså få den uppfattningen att varorna helt enkelt innehåller värde i egenskap av

arbetsprodukter, såsom produkter av mänsklig energi. Det kan också leda tankarna i riktning mot att det individuellt nedlagda arbetet är det som utgör de enskilda varornas värde.

Å andra sidan bestämmer Marx överlag varornas värde som »kristaller av [en] gemenskaplig *samhällelig* substans«. ²³ Denna substans utgörs av en speciell samhällelig relation som först visar sig i varubytet, där de privat producerade varorna gäller som lika, som föremål med den gemensamma egenskapen att besitta värde. »Först inom sitt utbyte erhåller arbetsprodukterna en från sina sinnligt olika bruksföremålsligheter skild, samhälleligt lika värdeföremålslighet«. ²⁴ Först när en viss mängd av en vara ställs mot en viss mängd av en annan vara i bytet kan varorna konstatera att de innehåller lika mängder av samhälleligt nödvändigt arbete och att de utgör beståndsdelar av det gemensamma samhälleliga arbetet. Det rör sig alltså om ett bestämt samhälleligt giltighetsförhållande som måste föreligga för att man ska kunna tala om abstrakt arbete: »I det att de i bytet sätter sina olikartade produkter lika som värden, likställer de sina olika

21. *Marx-Engels Werke* (hädanefter *MEW*), band 23, *Das Kapital. Erster band* (1977), s 58–59.

22. *Ibid.*, s 61. Den fysiologiska bestämningen av det abstrakta arbetet förekommer redan i *Zur Kritik der Politischen Ökonomie* (jämför *MEW*, band 13 (1971), s 18) men saknas sedan helt i den första upplagens varuanalys, för att sedan åter dyka upp i den andra upplagan. Kanske kan detta tolkas så att Marx själv var ambivalent till att använda denna bestämning av det abstrakta arbetet.

23. *MEW*, band 23, s 52; min kursiv.

24. *Ibid.*, s 87.

arbeten med varandra som mänskligt arbete«. ²⁵ Först i bytet kan det abstraheras från varornas särskilda egenskaper och de olika arbetena kan gälla som lika. Det innebär att varorna inte har värde i sig själva före bytet, de är nog räknat inte alls varor före bytet. Värdet ligger alltså inte gömt inuti varorna och det är inte heller det individuellt utgivna arbetet som utgör varuvärdet. Den samhällliga versionen av Marx arbetsvärdeteori står således i motsättning till den naturalistiska.

Det innebär också att man kan inte kan tala om abstrakt arbete när det gäller enskilda varor. Först när varorna uppträder i pluralis och relaterar sig till varandra är det möjligt för de olika arbetena att gälla som lika. Varornas värde uttrycker inte deras individuella värde, utan det förhållandet att de är en del av det samhällliga arbetet. I alla samhällen produceras en viss mängd gemensamt samhällligt arbete och i icke-varuproducerande samhällen är de enskilda arbetenas del i detta uppenbar. Det karaktäristiska för varuproduktionen är emellertid att produktionen försiggår privat och att den samhällliga karaktären inte är förutsatt, utan visar sig först i efterhand. Att det varuproducerande arbetet är en del av det samhällliga arbetet visar sig först när produkterna utväxlas som varor. Varorna existerar alltså inte som varor *före*

utbytet med andra varor och därmed kan de inte heller innehålla något värde som enskilda produkter. De har inte visat sig vara delar av det gemensamma samhällliga arbetet innan de gått ut på marknaden för att bytas. Före bytet är de helt enkelt produkter med bruksvärden, men ännu inte varor med värde. I den icke-naturalistiska teorin om det abstrakta arbetet handlar det alltså inte om något som tillkommer varorna genom en naturegenskap hos arbetet, utan om den särskilda samhällliga formbestämning som tillkommer arbetet under den kapitalistiska varuproduktionen. Arbetets samhällliga form under kapitalismen som abstrakt arbete motsvaras av varan som arbetsproduktens samhällliga form.

Marx formulerar sig på flera ställen på ett sätt som otvetydigt stödjer den samhällliga tolkningen, att privatarbetenas likhet i bytet är en samhälllig relation som inte tillkommer dem utan vidare och, som Heinrich uttrycker det, att det är »först på grund av *denna icke naturliga utan speciella samhälliga likhet* man kan tala om *abstrakt arbete*«. ²⁶ Heinrich anför ett ställe ur Marx tidigare okända kommentarmanuskript till sin egen text, vilket tillkom inför den första franska utgåvan, som ytterligare talar för att Marx under arbetets gång allt tydligare blev klar över och betonade denna samhällliga bestämning

25. Ibid., s 88.

26. Heinrich (1999), s 209.

av det abstrakta arbetet: »Reduktionen av de olika konkreta privatarbetena till detta abstraktum av lika mänskligt arbete försiggår *endast* genom utbytet, vilket faktiskt likställer produkter av olika arbeten med varandra.«²⁷

För den övervägande delen av sextio- och sjuttioalets nya marxläsning var det säkert inte kontroversiellt att värdet och det abstrakta arbetet är en samhällelig relation, möjligtvis med det förbehållet att man inte alltid uppfattade ambivalensen i Marx text. Wolfgang Fritz Haug insisterar däremot på det varuproducerande arbetets och värdesubstansens »naturbas«.²⁸ Även hos de tyska och österrikiska värdekritikerna har den naturalistiska teorin tydligt gett upphov till en rad föreställningar och förkortningar, såsom att arbetaren med sitt abstrakta arbete skulle »producera« värde, på samma sätt som bagaren bakar bröd, det vill säga på samma sätt som det konkreta arbetet producerar bruksvärden. Eller, för att ta en annan liknelse, så föreställer man sig att arbetaren i arbetsprocessen skulle lägga värde till produkten ungefär som när man brer smör på brödet eller sylt på pannkakorna.²⁹

Den naturalistiska teorin om abstrakt arbete och värde leder inte bara

till missförstånd, den medför en rad problem och är i längden oförenlig med andra delar av ekonomikritiken. För det första har sådana förenklingar som nämnts ovan självfallet haft både en del vetenskapliga konsekvenser och en del agitatoriska poänger: Den traditionella marxläsningen har ofta inte förstått vad den ska ta sig till med de kapitel som ligger mellan varuanalysen och mervärdet, analysen av värdeformerna, fetischismen, utbytesprocessen och pengarna. De behöver dem inte heller, utan kan gå vidare direkt till mervärdeteorin i femte kapitlet (om de inte rentav, såsom Althusser, uttryckligen rekommenderar att man börjar läsningen först där), allt värde som produceras av arbetarna ligger ju i varorna, lönen för det utförda arbetet motsvarar inte detta värde, alltså är arbetarna utsugna och så är det med den saken. De politiska konsekvenserna blir på sin höjd en statsdirigerad – demokratisk eller diktatorisk – omfördelning av värdet, inte avskaffande av varuproduktion, mervärde, pengar och lönearbete. Men så har den traditionella marxläsningen, eftersom den är ointresserad av varför värdet måste framträda som bytesvärde och bytesvärdet måste ta sig formen av pengar, inte heller mycket att säga om de alltmer omfattande och allt

27. Karl Marx, »Ergänzungen und Veränderungen zum ersten Band des *Kapitals*«, i *MEGA*, avdelning 2, band 6 (1987), s 41. Se översättning i detta nummer av *Fronesis*.

28. Wolfgang Fritz Haug, *Läs kapitalet! Introduktion till analysen av värdeformen* (1979), s 9, 131.

29. Michael Heinrich, »Untergang des Kapitalismus?«, i *Streifzüge* nr 1 1999 (<http://www.balxix.de/index.html>).

snabbare penningflödena i den globala kapitalismen, eftersom cirkulationssfären blir till ett rent sken i förhållande till det som är det väsentliga, produktionsfären. I detta avseende har en traditionell marxläsning lika lite att säga om dagens ekonomi som den neoklassiska teorin, där ekonomin uppdelas i en realsfär och en monetärsfär, varvid realsfären endast skymms och förvrängs av monetärsfären.³⁰

För det andra medför en naturalistisk marxläsning ytterligare en allvarlig brist, då man helt och hållet missar den samhälls- och kunskapsteoretiskt viktigaste aspekten av ekonomikritiken, nämligen teorin om fetischismen, vilken framställs i det första bandets första kapitelns fjärde avsnitt³¹ och som inte minst är oundgänglig i *Kapitalets* tredje band för att förstå den så kallade heliga treenighetsformeln – jord, arbete, kapital – mystifikationer.³² Och inte nog med det, den naturalistiska teorin blir själv ett exempel på fetischism.

Fetischism, handlar inte, framhåller Heinrich,³³ om alienation, falskt medvetande eller ideologi, inte heller om att folk konsumerar varor för varumärkets skull. Marx övertog begreppet från religionsforskningen, där det betecknar att människorna tillskriver

ting egenskaper som de inte har och att de inte ser att de prestationer som de tillskriver tingen (till exempel jaktlycka eller god skörd) beror på dem själva. Således förhåller sig människorna under varuproduktionen till varorna som vildarna till de av dem själva besjälade tingen. I varuproducerande samhällen innebär fetischismen att varornas värdeförelighet (liksom pengarnas egenskap att uttrycka värde och kapitalets egenskap att skapa mervärde) betraktas som en naturlig egenskap hos tingen. I själva verket är värdet producenternas eget gemensamma samhällsliga arbete, vilket de inte ser. Därför blir samhället under varuproduktionen, som Marx uttrycker det, förvrängt och mystifierat, och mänskliga relationer, det gemensamma samhällsliga arbetet, blir förmedlade genom ting (eller som det ibland heter, förtingligade).

Problemet med den naturalistiska teorin är att den hävdar just detta, att värdet är en naturlig egenskap hos varorna, eftersom det grundar sig i en fysiologisk-naturlig process. Således blir den själv ett exempel på varuproduktionens och kapitalets mystifikationer och förvrängningar. Teorin inskränks till en utsugningsteori och hela den samhällsteoretiska sidan försvinner. Därmed

30. Heinrich (1999), s 70.

31. MEW, band 23, s 85 ff.

32. MEW, band 25, *Das Kapital Kritik der politischen Ökonomie Dritter Band. Buch III: Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion* (1976), s 838.

33. Michael Heinrich, *Kritik der politischen Ökonomie. Eine Einführung* (2004), s 69 ff.

blir det inte heller klart varför endast det varuproducerande arbetet skulle kunna utgöra abstrakt arbete, varför det inte skulle kunna förekomma abstrakt arbete i andra samhällen utan varuproduktion och slutligen varför inte allt abstrakt arbete är varuproducerande, det vill säga varför inte alla produkter i slutändan egentligen är varor. Baserat på den naturalistiska förståelsen faller således hela det ekonomikritiska teoribygget samman. Kvar blir en teori som inte är helt olik Adam Smiths, där det individuella arbetet skapar värde och förmågan att skapa värde blir en ontologisk bestämning av arbetet. Man kan med viss rätt alltså här tala om en smithiansk marxism, en marxism som inte är radikalare än den kritik som den arbetande borgerligheten riktade mot den icke-arbetande aristokratin.

Nu kan man naturligtvis också resa en och annan fråga om den icke-naturalistiska teorin. Innebär inte den samhälleliga bestämningen att värdet »uppstår« i cirkulationen? Har inte Marx, gentemot nyttoteorier om värde, betonat att värdet uppstår i produktionen? Kan Marx arbetsvärdeteori klara sig utan den naturalistiska bestämningen av abstrakt arbete?³⁴ På den sista frågan har jag, som framgår av det ovanstående, redan svarat ja, och jag vill till och

med hävda att den inte alls skulle klara sig *med* den. På den första frågan, med vilken den andra står och faller, kan man svara följande: Frågan »var uppstår värdet?«, det vill säga »varifrån får varan sin värdeföremålslighet?«, är helt enkelt fel ställd. Frågan är aktuell för klassicism och neoklassicism, men för Marx (det vill säga den icke-naturalistiske Marx) förutsätter denna problemställning redan varufetischismen. »Värdet uppstår ingenstans för att sedan vara »där«.³⁵ Värdet är inte ett ting utan ett samhälleligt förhållande. Det uppstår varken i produktionen eller i bytet, utan det förutsätter båda. Det handlar om en egenskap som ett ting får i relation till andra ting och som det sedan ger sken av att ha oberoende av dessa förhållanden. Det är som Marx ofta uttrycker det en »spöklik« eller en »översinnlig«, inte en substantiell egenskap. Att varan skulle besitta sin värdeföremålslighet oberoende av dessa förhållande är just det sken som förvandlar en samhällelig egenskap till en naturlig.

Hur ska man förstå detta? Heinrich gör ett försök till pedagogisk förklaring genom att jämföra vårt sätt att säga att två ting är röda med påståendet att två varor har samma värdesubstans. I det förra fallet behöver vi inte sätta dem i relation till varandra, ett rött äpple

34. Invändningen att den monetära värdeteorin förskjuter värdets uppkomst till cirkulationssfären är också en av punkterna i Heinrichs diskussion med Norbert Trenkle från den »värdekritiska« *Krisis*-gruppen. Se vidare inläggen i denna diskussion: <http://www.balxix.de/index.html>.

35. Heinrich (2004), s 51–52.

och en brandbil är båda röda utan att vi behöver jämföra dem med varandra. De två varorna har däremot samma värdesubstans endast i relation till varandra.³⁶ Heinrich menar med all rätt att det senare inte är det normala sättet att tala om egenskaper. Vi ser vanligtvis att egenskaper som att vara under- och överordnad endast hör till relationen. Men frågan är om vi inte har en rad fall där vi faktiskt självklart talar om egenskaper som om de tillkom ting eller personer i sig, trots att de utgör relationer? Jag skulle vilja hävda att detta gäller en rad sociologiska begrepp, utan vilka vi inte skulle förstå samhället. Ta till exempel vad som närmast kan sägas utgöra det sociologiska urbegreppet, karisma, vilket är centralt i Max Webers religionssociologi. Sociologiskt sett handlar det om en relation mellan ledare och anhängare, där anhängarna tillskriver ledaren vissa egenskaper. Ingen skulle säga »han/hon har karisma, men ingen har upptäckt det«; då har personen i fråga ingen karisma. Ändå talar vi om »karismatiska ledare« och »karismatiska ledaregenskaper« som om de vore substantiella egenskaper hos individer. På samma sätt säger vi att en vara »har« värde och talar om det som en substantiell egenskap, men

en vara som inte tillskrivs värde i utbyte med andra varor eller pengar har inget värde och är helt enkelt ingen vara, utan ett värdelöst ting.

Nu är det inte så att man enligt Heinrich ska uppfatta värdeteorin som en ren relationsteori, vilket han kritiserar,³⁷ eller en ren cirkulationsteori, vilket han också vänder sig mot.³⁸ Resonemanget kan förtydligas om vi går tillbaka till den moderna samhällsvetenskapliga begreppsbyggnad som lämnat naturalismen bakom sig. Med Erving Goffmans dramaturgiska modell kan man naturligtvis säga att det görs en massa arbete »bakom kulisserna« för att skapa exempelvis den karismatiska relationen mellan ledare och anhängare, eller för att skapa några som helst intryck på den tänkta publiken.³⁹ Men om arbetet aldrig realiseras i ett framträdande blir det inget av karisman, och om man inte jobbat på sitt framträdande misslyckas det och den karismatiska effekten uteblir. På samma sätt förhåller det sig med Pierre Bourdieus icke-ekonomiska kapitalbegrepp.⁴⁰ Man måste *både* arbeta för sitt kapital, skaffa sig en utbildning, öva sig *och* producera något som *erkänns* av fältet som vetenskap eller konst för att bli vetenskapsman eller konstnär, annars blir man varken det ena eller

36. Ibid.

37. Heinrich (1999), s 201.

38. Ibid., sid. 233.

39. Erving Goffman, *Jaget och maskerna: En studie i vardagslivets dramatik* (1998).

40. Pierre Bourdieu, *Kultur och kritik: Anföranden* (1997).

det andra, oavsett vad man producerat för byrålådan eller hårddisken. Inte heller värderelationen i bytet uppstår utan en arbetsprocess, men utan bytet reduceras det konkreta arbetet aldrig heller till abstrakt arbete och därmed uppstår inte heller något värde. Man kan också påminna om Ludwig Wittgensteins vid det här laget berömda och för den moderna samhällsvetenskapen så betydelsefulla påpekande att man inte kan ha ett privat språk.⁴¹ På samma sätt förhåller det sig med värdet, man kan inte sätta det på egen hand.

Läst på detta sätt rycker Marx ekonomikritik in i mitten av den moderna samhällsvetenskapen och det går inte längre att så enkelt avfärda den som ett föråldrat produktionsparadigm, som en medvetande- eller subjektfilosofi eller

något liknande, vilket schablonmässigt görs inom den nyplatonistiska kommunikationsteorin.⁴² Samtidigt är det förstas hos Marx betydligt mer komplicerat än i den språkfilosofiska och intersubjektivistiska sociologin, eftersom de sammanhang som de samhällsliga aktörerna under varuproduktionen rör sig i och de handlingar som de utför inte är genomskådliga för dem själva. »De vet inte om det, men de gör det«, heter det i fetischkapitlet om att aktörerna likställer sina olika arbeten i varuutbytet. Men i sin vacklan mellan en naturalistisk och samhällslig förklaring var Marx på väg att göra en upptäckt som han själv kanske inte var helt klar över, inget mindre än samhällets särart gentemot naturen och den särskilda typ av begreppsapparat som krävs för att förstå det.

41. Ludwig Wittgenstein, *Filosofiska undersökningar* (1978).

42. Jürgen Habermas, *Der philosophische Diskurs der Moderne* (1985), s 95 ff. Helmut Reichelt menar till och med i »Warum hat Marx seine dialektische Methode versteckt?«, i *Beiträge zur Marx-Engels-Forschung. Neue Folge* (1996), s 77, att Marx i sin doktorsavhandling företar den första uppgörelsen med medvetandefilosofin.